

De zondvloed: naar een nieuwe wereldorde

Op kerstochtend 1915 trotseerde David Lloyd George, ooit een radicaal liberaal en nu minister van Munitie, in Glasgow een onrustige menigte bestaande uit vakbondsleden. Hij was erheen getogen om, met het oog op de oorlogsinspanning, te vragen om een nieuwe lichterling rekruten; gezien de omstandigheden was zijn boodschap apocalyptisch. De oorlog, zo liet hij ter waarschuwing horen, zou de wereld transformeren. ‘Het is de zondvloed, het is een stuip trekking van de Natuur [...] die ongekende veranderingen teweeg zal brengen in de sociale en industriële structuren. Het is een cycloon die de sierplanten van onze moderne samenleving met wortel en al uitrukt. [...] Het is een aardbeving die de hele rotsbodem onder ons bestaan in Europa in beweging brengt. Het is een van die seismische storingen waarbij landen in één klap hele generaties vooruitgang boeken of teruggeworpen worden.’¹ Nog geen vier maanden later werden zijn woorden aan de andere kant van de gevechtslinies min of meer herhaald door de Duitse rijkskanselier Theodor von Bethmann Hollweg. Op 5 april 1916, toen de verschrikkelijke slag om Verdun al zes weken woedde, confronteerde hij de Rijksdag met de harde waarheid. Een weg terug was er niet. ‘Na dergelijke dramatische gebeurtenissen kent de geschiedenis geen status-quo.’² Het geweld van de Eerste Wereldoorlog, de ‘Grote Oorlog’, had een ontwrichtende uitwerking gehad. In 1918 bleek dat de oorlog de oude rijken in Eurazië uiteen had geslagen: het tsaristische, het Habsburgse en het Ottomaanse Rijk. In China bestond die stuip trekking uit een burgeroorlog. Begin jaren twintig moesten de kaarten van Oost-Europa en het Midden-Oosten opnieuw getekend worden. Maar hoe ingrijpend en conflictueus die duidelijk zichtbare veranderingen op zich ook waren, ze kregen pas echt betekenis doordat ze gepaard gingen met een andere, veel grotere, zij het minder in het oog springende verschuiving. Uit de oorlog

kwam een nieuwe wereldorde tevoorschijn die, los van het geruzie en de nationalistische dikdoenerij van de nieuwe staten, de betrekkingen tussen de grootmachten – Groot-Britannië, Frankrijk, Italië, Japan, Duitsland, Rusland en de Verenigde Staten – fundamenteel zou gaan wijzigen. Er was geostrategisch en historisch inzicht voor nodig om de omvang en betekenis van die machtsverschuiving op waarde te schatten. De nieuwe wereldorde die ‘in de maak’ was, werd in hoge mate bepaald door het nog niet zichtbaar zijn – de ‘afwezige aanwezigheid’ – van het meest bepalende onderdeel, namelijk de nieuwe macht van de Verenigde Staten. Wie echter over een dergelijk inzicht beschikte, werd gefascineerd – en bijna geobsedeerd – door die te verwachten aardverschuiving.

Tien jaar na het einde van de Grote Oorlog, in de winter van 1928-1929, waren drie tijdgenoten – Winston Churchill, Adolf Hitler en Leon Trotski – allen in de gelegenheid terug te blikken op de gebeurtenissen. Op nieuwjaarsdag 1929 was Churchill, toentertijd minister van Financiën in de Conservatieve regering van Stanley Baldwin, in de gelegenheid om *The aftermath*, het afsluitende deel van *The world crisis*, de epische geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog, te voltooien. Voor wie bekend is met Churchills latere overzichten van de Tweede Wereldoorlog, vormt dat slotdeel zeker een verrassing. Terwijl Churchill na 1945 de term ‘een tweede dertigjarige oorlog’ zou munten, waarmee hij de langdurige strijd tegen Duitsland als één aaneengesloten historische periode beschreef, sloeg hij in 1929 nog een heel andere toon aan.³ Churchill keek naar de toekomst, niet vanuit een grimmig soort berusting, maar met een vrij groot optimisme. Het had er ook alle schijn van dat er uit de gewelddadigheden van de Eerste Wereldoorlog een nieuwe internationale orde was voortgekomen. De wereldvrede was nu gebaseerd op twee belangrijke regionale verdragen: het Europese Vredesverdrag dat in oktober 1925 in Locarno was geparafereerd (en in december in Londen was ondertekend) en de Stille Zuidzee-afspraken die in de winter van 1921-1922 waren ondertekend op de Conferentie van Washington. Dat waren, aldus Churchill, de ‘tweelingpiramiden van de vrede, die stabiel en onverstoort oprezen [...] en die toewijding en trouw afdwongen van de leidinggevende naties in de wereld en van al hun vloten en landlegers’. Die overeenkomsten gaven inhoud aan het vredesverdrag dat in 1919 in Versailles niet helemaal was afgerond. Ze vulden de blanco cheque in die bestond uit de Volkenbond. ‘Men mag de geschiedenis napluizen voor een parallel met een dergelijk initiatief,’ merkte Churchill op. ‘Onze hoop,’ zo schreef hij, ‘heeft nu een steviger fundament [...] De periode dat men vol afkeer kijkt naar de gruwelen van de oorlog zal

nog wel even duren, maar van dat welkome intermezzo kunnen de grote landen wellicht gebruikmaken om stappen te zetten in de richting van een wereldorganisatie, vanuit de overtuiging dat de problemen die ze nog moeten oplossen niet groter zullen zijn dan de moeilijkheden die ze al hebben overwonnen.⁴

Het zal niemand verbazen dat dit nu niet bepaald de woorden waren die Hitler en Trotski tien jaar na de oorlog zouden hebben gekozen voor hún visie op de geschiedenis. In 1928 deed Adolf Hitler – oorlogsveteraan, mislukt putschist en vervolgens politicus – mee aan de algemene verkiezingen maar verloor die (2 zetels verlies) – en onderhandelde hij met zijn uitgever over een vervolg op zijn eersteling, *Mein Kampf*. Het was nu de bedoeling zijn redevoeringen en geschriften vanaf 1924 te bundelen. Maar omdat de verkoopcijfers van zijn boek in 1928 al even teleurstellend waren als zijn electorale resultaten, belandde Hitlers manuscript nooit bij de drukker. Wij kennen het als zijn *Zweites Buch*.⁵ Wat Leon Trotski betreft, hij had tijd genoeg om te schrijven en na te denken, want na zijn verloren strijd met Stalin was hij eerst naar Kazachstan en vervolgens naar Turkije verbannen, vanwaar hij commentaar bleef spuien over de revolutie die na de dood van Lenin (1924) zo'n rampzalig verloop had gekend.⁶ Churchill, Trotski en Hitler vormen een wonderlijk, om niet te zeggen tegengesteld groepje. Sommigen zullen zich eraan storen dat ze in één adem worden genoemd. Ze waren heel verschillend als schrijver, politicus, intellectueel of moreel persoon. Toch is het opvallend hoezeer ze elkaar, aan het eind van de jaren twintig, aanvulden in hun kijk op de ontwikkelingen in de wereldpolitiek.

Hitler en Trotski zagen eenzelfde soort werkelijkheid opdoemen als Churchill. Ook zij geloofden dat de Eerste Wereldoorlog een nieuwe fase had ingeluid, die van de 'wereldorganisatie'. Maar terwijl Churchill die nieuwe werkelijkheid enthousiast begroette, hield ze voor een communistische revolutionair als Trotski en voor een nationaalsocialist als Hitler een bedreiging in: het ging om niets minder dan historische vergetelheid. Oppervlakkig gezien leken de vredesovereenkomsten van 1919 de logische ontwikkeling van soevereine zelfbeschikking te bevorderen; die was al in de late middeleeuwen in Europa opgekomen. In de negentiende eeuw had dat geleid tot de vorming van nieuwe natiestaten op de Balkan en tot de unificatie van Italië en van Duitsland. Nu mondde het uit in het uiteenvallen van het Ottomaanse, Russische en Habsburgse Rijk. Het aantal soevereine staten mocht dan wel toenemen, ze boetten wel aan kracht in.⁷ Door de Grote Oorlog waren alle Europese landen die hadden meegevochten, onherstelbaar verzwakt – zelfs de grootste naties, zelfs de over-

winnaars. In 1919 mocht de Franse Republiek dan in Versailles, in het paleis van de Zonnekoning, haar overwinning op Duitsland hebben gevierd, het kon toch niet verhelen dat de Eerste Wereldoorlog duidelijk had gemaakt dat Frankrijk geen aanspraak meer kon maken op de status van wereldmacht. En voor de kleinere natiestaten, die in de eeuw daarvoor het licht hadden gezien, werkten de oorlogservaringen nog traumatischer uit: tussen 1914 en 1919 dreigde voor België, Bulgarije, Roemenië, Hongarije en Servië het onherroepelijke einde als zelfstandige staat, al naar gelang de oorlogsfortuin hun gunstig of ongunstig gezind was. In 1900 had de Duitse keizer nog brutaalweg een rol opgeëist op het wereldtoneel, twintig jaar later kon Duitsland nog slechts met Polen kibbelen over de grenzen van Silezië, een geschil waarbij een Japanse burggraaf de leiding had. In plaats van subject was Duitsland object van de *Weltpolitik* geworden. Italië had in de oorlog de kant van de overwinnaars gekozen, maar ondanks plechtige beloften van zijn bondgenoten, kreeg het bij de vrede nog sterker het gevoel een tweederangsnatie te zijn. Als er in Europa al een overwinnaar was, dan was dat Groot-Brittannië: vandaar Churchills nogal optimistische oordeel. Toch had Groot-Brittannië niet als Europese grootmacht maar als leider van een wereldrijk aan het langste eind getrokken. Voor tijdgenoten betekende het gevoel dat het Britse Rijk relatief gezien niet eens zo slecht uit de oorlog was gekomen, dat hun conclusie juist was: het tijdperk van de Europese grote mogendheden was voorbij. In een tijd dat het om wereldmacht ging, was Europa's rol in politiek, militair en economisch opzicht onherroepelijk 'geprovincialiseerd'.⁸

De enige natie die ogenschijnlijk zonder kleerscheuren en ook veel en veel machtiger uit de oorlog tevoorschijn was gekomen, was Amerika. Zijn superioriteit was ook zo enorm dat opnieuw de vraag opgeworpen leek te kunnen worden die sinds de zeventiende eeuw in de Europese geschiedenis niet meer aan de orde was geweest: vormden de Verenigde Staten het universele, wereldomspannende rijk dat vergelijkbaar was met wat de katholieke Habsburgers ooit bijna tot stand hadden gebracht? Die vraag zou de gemoederen bezighouden in de eeuw die volgde.⁹ Zo rond 1925 had Trotski de indruk dat een 'gebalkaniseerd Europa ten aanzien van de vs in dezelfde positie' verkeerde als de landen van Zuidoost-Europa in de periode voor de Eerste Wereldoorlog hadden ingenomen ten opzichte van Parijs en Londen.¹⁰ Die hadden wel de schijn van soevereiniteit opgehouden, maar ze waren nooit echt zelfstandig geweest. In 1928 waarschuwde Hitler dat de 'bedreigende wereldhegemonie van het Noord-

Amerikaanse continent' ze allemaal zou terugbrengen tot het niveau van een Zwitserland of een Holland, tenzij de politieke leiders in Europa hun volkeren uit hun gebruikelijke 'politieke zorgeloosheid' konden halen.¹¹ In Whitehall had Churchill wel aangevoeld hoe overtuigend dit argument was – niet als historische speculatie, maar als reëel machtsvraagstuk. Zoals we nog zullen zien, zagen de regeringen van Groot-Brittannië zich in de jaren twintig keer op keer geconfronteerd met het pijnlijke gegeven dat de Verenigde Staten geen gewone mogendheid meer waren. Deze waren ineens opgekomen, als een nieuw soort 'superstaat', en konden hun veto uitspreken over financiële kwesties en over veiligheidszaken van andere grote landen in de wereld.

In kaart brengen hoe die nieuwe machtsverhoudingen tot stand zijn gekomen is de hoofddoelstelling van dit boek. Dat is nog niet zo eenvoudig omdat Amerika's macht zich op een bijzondere manier manifesteerde. In het begin van de twintigste eeuw waren Amerika's leiders namelijk niet zozeer bezig zich als militaire macht op te werpen, althans niet in de gebieden die buiten de drukke vaarroutes op de oceaan lagen. Ze oefenden hun invloed vaak indirect uit en deden dat in de vorm van een latente, potentiële macht – ze waren niet overal aanwezig en duidelijk zichtbaar. Maar die invloed was er wel degelijk. We zullen ons in dit boek met name bezighouden met de vraag op welke manier de wereld zich heeft ingesteld op de nieuwe centrale rol van Amerika. Daarbij is de nieuwe wereldorde pas na veel strijd tot stand gekomen. Die strijd kende altijd meerdere aspecten: economische, militaire en politieke. Het was een strijd die al was begonnen tijdens de Eerste Wereldoorlog en daarna nog is doorgegaan tot in de jaren twintig. Het is van belang de historische feiten goed op een rij te krijgen, want we dienen te begrijpen wat ten grondslag heeft gelegen aan de Pax Americana die nog altijd het reilen en zeilen in onze wereld bepaalt. Maar het is ook van groot belang inzicht te krijgen in die daarop volgende heftige stuiptrekking: in die 'tweede dertigjarige oorlog', waarop Churchill later, vanaf 1945, zou terugblikken.¹² Het geweld dat in de jaren dertig en veertig enorm toenam, was een afspiegeling van het soort krachten waartegen de 'opposanten' (de tegenstanders van de nieuwe orde) in het geweer meenden te moeten komen. Het was nu juist dat dreigende potentieel, die in het verschiep liggende dominantie van de Amerikaanse kapitalistische democratie, die Hitler, Stalin, de Italiaanse fascist en hun Japanse collega's tot hun zo radicale daden hebben aangezet. Hun vijanden waren vaak onzichtbaar en ongrijpbaar, en werden beschuldigd van samenzweordersplannen die

de wereld zouden inspinnen in een kwaadaardig web van beïnvloeding. Veel van die denkbeelden sloegen nergens op. Willen we echter begrijpen op welke manier die uiterst gewelddadige politiek in het Interbellum valt terug te voeren op de Eerste Wereldoorlog en de nasleep daarvan, dan moeten we dat dialectische spel van nieuwe orde en ‘oppositie’ wél serieus nemen. We kunnen bewegingen als het fascisme en het sovjetcommunisme maar zeer ten dele begrijpen wanneer we die afdoen als doodnormale uitingen van de racistische, imperialistische hoofdstroming in de moderne Europese geschiedenis of wanneer we het verhaal in de verkeerde volgorde vertellen – namelijk vanaf de verwarrende jaren 1940-1942, toen die ideologieën onstuitbaar een verwoestend spoor door Europa en Azië trokken en ze de toekomst leken te hebben. Wat voor geruststellende, betugelde fantasieën hun volgelingen ook op hen geprojecteerd mogen hebben, de leiders van fascistisch Italië, nationaalsocialistisch Duitsland, keizerlijk Japan en de Sovjet-Unie zagen zichzelf allemaal als radicale ‘opposanten’, die zich verzetten tegen een onderdrukkende, machtige wereldorde. Ondanks al hun gesnoef in de jaren dertig kwam hun oordeel over de westerse mogendheden in wezen hier op neer: die waren niet zwak, maar lui en hypocriet. Onder een laagje moralisme en optimisme à la Pangloss ging bij de westerse grootmachten de enorme macht schuil die het keizerlijke Duitsland had verpletterd en nu een permanente status-quo dreigde op te leggen. Men zou zijn uiterste best moeten doen om ervoor te zorgen dat dat benauwende visioen betreffende ‘het einde van de geschiedenis’ niet gerealiseerd zou worden. En die inspanning zou geweldig grote risico’s met zich meebrengen.¹³ Dat was de verontrustende les die de ‘opposanten’ konden trekken uit het verhaal van de wereldpolitiek in de jaren tussen 1916 en 1931 – het verhaal dat in dit boek aan de orde komt.

I

Waarop berustte eigenlijk die nieuwe wereldorde die zo bedreigend overkwam op de mogelijke tegenstanders daarvan? Men is het er over het algemeen over eens dat die nieuwe orde drie belangrijke kenmerken had: moreel gezag, berustend op militaire macht en economisch overwicht.

Naar de mening van veel deelnemende partijen is de Eerste Wereldoorlog misschien nog wel begonnen als een botsing tussen wereldrijken, als een klassieke oorlog tussen grote mogendheden, maar is hij uitge-

mond in iets dat een veel grotere morele en politieke lading heeft gekregen – hier was sprake van een kruistocht en van een overwinning van een coalitie die zichzelf had uitgeroepen tot voorvechter van een nieuwe wereldorde.¹⁴ Met een Amerikaanse president die het voortouw nam, werd de ‘oorlog om alle oorlogen te beëindigen’ gevoerd en ook gewonnen, teneinde het internationale recht te doen zegevieren en een eind te maken aan autocratie en militarisme. Zoals een Japanse waarnemer opmerkte: ‘Duitslands nederlaag heeft het militarisme en het bureaucraatistisch machtsmisbruik in een kwaad daglicht gesteld. Als logische consequentie daarvan hebben in de hele wereld denkbeelden over politiek die voortkomt uit het volk en de wil van het volk weerspiegelt – namelijk democratie (*minponshugi*) – de wereld veroverd in een tempo als ging het om een wedloop naar de hemel.’¹⁵ Het beeld dat Churchill had gekozen om die nieuwe wereldorde te beschrijven, was veelzeggend: ‘tweelingpiramiden van de vrede, die stabiel en onverstoort oprezen’. Piramiden zijn toch in de eerste plaats massieve monumenten waarin geestelijke en materiële macht dienen samen te komen. Voor Churchill leverden ze een treffende vergelijking op voor de geweldige manier waarop tijdgenoten het plan om de internationale macht geciviliseerder te maken dachten aan te pakken. Trotski beschreef dat project – en dat was tekenend voor hem – in wat minder opgewonden bewoordingen. Als het klopte dat binnenlands beleid en internationale politiek niet langer twee gescheiden werelden waren, dan konden ze wat hem betrof beide onder één logische noemer gebracht worden. Het ‘hele politieke leven’ zal, zelfs in staten als Frankrijk, Italië en Duitsland en ook wat ‘leidende partijen en regeringswisselingen betreft, uiteindelijk worden bepaald door de wensen van het Amerikaanse kapitalisme [...]’¹⁶ Met zijn kenmerkende sardonische humor riep Trotski daarbij niet het plechtige beeld op van de ontzagwekkende piramiden, maar schetste hij een vreemdsoortig tafereel, waarbij voedselinpakkers in Chicago, senatoren van het platteland en fabrikanten van gecondenseerde melk een Franse premier, een Britse minister van Buitenlandse Zaken en een Italiaanse dictator de les lezen over de zegeningen van ontwapening en wereldvrede. Dat waren dan de lompe herauten van Amerika’s streven naar ‘wereldhegemonie’ met bijbehorend internationalistisch ethos inzake vrede, vooruitgang en winstbejag.¹⁷

Maar hoe wonderlijk de vorm ook mag zijn geweest, de moralisering en politisering van de internationale politiek was wel een waagstuk van je welste. Sinds de godsdienstoorlogen van de zeventiende eeuw was er in de

gebruikelijke benadering van internationale politiek en internationaal recht een soort brandmuur opgetrokken tussen buitenlandse politiek en binnenlands beleid. Voor ethiek en binnenlandse rechtsopvattingen was in de wereld van de grootmachten geen plaats geweest als het ging om diplomatie en oorlog. Door die muur nu te slechten speelden de architecten van de nieuwe ‘wereldorganisatie’ heel bewust het spel van de revolutionairen. In 1917 werden de revolutionaire doelstellingen namelijk steeds duidelijker aangegeven. Verandering van regeringsvorm werd een eerste vereiste bij de onderhandelingen over een wapenstilstand. ‘Versailles’ wees de schuldigen van de oorlog aan en bestempelde de Duitse keizer als crimineel. Woodrow Wilson en de Entente hadden het doodvonnis uitgesproken over het Ottomaanse en het Habsburgse Rijk. Zoals we nog zullen zien, was de ‘agressieve’ oorlog aan het eind van de jaren twintig in de ban gedaan. Maar hoe aantrekkelijk dit soort progressieve geboden ook leek, ze omzeilden wel een aantal fundamentele vragen. Waaraan ontleenden de zegevierende mogendheden het recht om iedereen op deze wijze de wet voor te schrijven? Ging hier macht boven recht? Welke gok namen ze historisch gezien om steun te verwerven? Konden dergelijke aanspraken wel een duurzaam fundament opleveren voor een internationale orde? Het vooruitzicht op oorlog was misschien wel verschrikkelijk, maar betekende het uitroepen van een bestendige vrede dan dat men zich – heel conservatief – inzette voor het in stand houden van de status-quo, of die nu legitiem was of niet? Churchill kon het zich veroorloven zich hoopvol uit te laten. Zijn land behoorde immers al langere tijd tot de meest succesvolle ‘ondernemers’ op het terrein van internationale ethiek en internationaal recht. Maar wat zou er gebeuren wanneer men bleek te behoren tot ‘die Entrechteten’ – zoals een Duitse historicus het in de jaren twintig formuleerde – tot de onderklasse in die nieuwe wereldorde, tot de ‘fellahs’ bij de piramiden van de vrede?¹⁸ Voor de ware conservatief bestond de enige bevredigende reactie in het terugdraaien van de klok. Hij wilde dat de progressieve tendens van de moralistische internationale organisatie weer in tegenovergestelde richting zou gaan en dat de internationale politiek weer een geïdealiseerde opvatting van een *Ius Publicum Europaeum* aanhing, waarbij de verwante Europese vorsten naast elkaar zouden leven in een waardevrije, niet-hiërarchische anarchie.¹⁹ Maar dat was niet alleen mythische geschiedenis, die nauwelijks raakpunten had met de reële internationale politiek van de achttiende en negentiende eeuw, het hield geen rekening met de draagwijdte van de boodschap waarmee Von Bethmann Hollweg in het voorjaar van 1916 de Rijksdag had geconfronteerd. Na deze oorlog was er

geen weg terug.²⁰ De echte alternatieven wonnen het. Een van de opties was een nieuwe vorm van samenwerking en afstemming. Een andere bestond uit ‘oppositie’, een houding die meteen na de oorlog werd belichaamd door Benito Mussolini. In maart 1919 stichtte hij in Milaan zijn fascistische partij en deed hij de opkomende nieuwe wereldorde af als ‘ernstig “bedrog” van de kant van de rijken’ – waarmee hij Groot-Brittannië, Frankrijk en Amerika bedoelde – ‘tegenover de proletarische landen’, waarmee hij Italië bedoelde, om ‘het bestaande evenwicht in de wereld voorgoed vast te leggen [...]’²¹ In plaats van een terugkeer naar een denkbeeldig ancien régime stelde hij verdere escalatie in het vooruitzicht. Wat nu weer, als gevolg van deze politisering van de internationale situatie, de kop dreigde op te steken was het soort onverzoenlijke waardenconflict dat de godsdienstoorlogen in de zeventiende eeuw en de revolutionaire strijd aan het eind van de achttiende eeuw zo’n gewelddadig, dodelijk karakter had bezorgd. Gezien de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog moest er blijvende vrede komen of een oorlog met nog verstrekkender gevolgen dan de laatste.

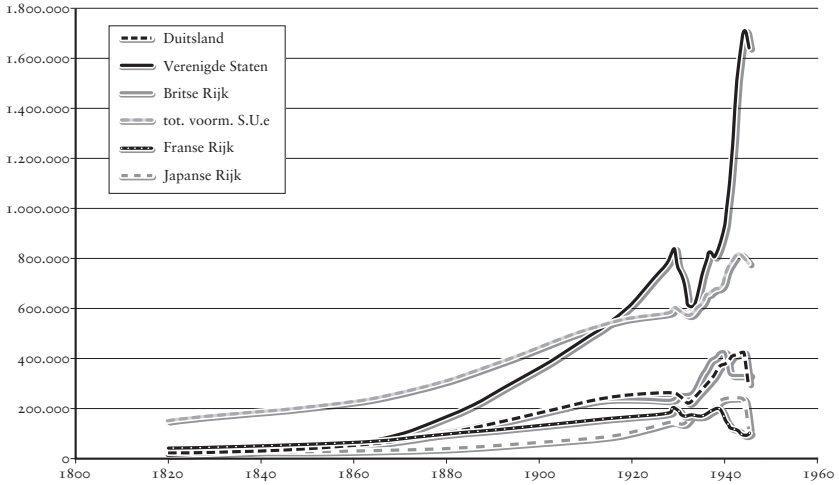
Hoewel het gevaar van zo’n confrontatie levensgroot was, hing de ernst van het risico niet alleen af van de revanchegevoelens die naar boven kwamen en van de ideologieën die tegenover elkaar kwamen te staan. Uiteindelijk zouden de risico’s die kleefden aan de pogingen om een nieuwe internationale rechtsorde in het leven te roepen en in stand te houden, afhangen van de geloofwaardigheid van de op te leggen morele bepalingen, van de vraag of die rechtsorde op eigen gezag allerwegen geaccepteerd zou worden en voldoende steun zou krijgen. Na 1945, tijdens de mondiale Koude Oorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, zou de hele wereld er getuige van zijn hoe die confrontatie op de spits werd gedreven. Twee mondiaal opererende coalities, die vol overtuiging tegenstrijdige ideologieën verkondigden en enorme arsenalen kernwapens tot hun beschikking hadden, bedreigden de hele wereld met ‘gegarandeerde wederzijdse vernietiging’. Er zijn nogal wat historici die de jaren 1918-1919, toen Wilson het tegen Lenin opnam, als een voorafschaduwung zien van de Koude Oorlog. Hoewel zo’n vergelijking verleidelijk is, is ze misleidend omdat de situatie in 1945 onvergelijkbaar was met die in 1919.²² In november 1918 was niet alleen Duitsland, maar ook Rusland door de knieën gegaan. De verhoudingen in de wereldpolitiek anno 1919 hadden veel meer overeenkomsten met het unipolaire tijdsgewricht 1989 dan met de verdeelde wereld van 1945. Als het denkbeeld om de wereld opnieuw in te richten rond één enkel machtsblok met

een gemeenschappelijk stelsel van progressieve, ‘westerse’ normen en waarden een radicaal historisch vertrekpunt leek te zijn, dan was dat precies de reden dat de afloop van de Eerste Wereldoorlog zo spectaculair oogde.

De nederlaag in 1918 kwam des te harder aan bij de Centrale mogendheden omdat het militaire initiatief, zoals we nog zullen zien, regelmatig nu eens bij de een, dan weer bij de ander had gelegen. Dankzij opvallend goed werk van hun staf waren de generaals van de Duitse keizer steeds weer in staat gebleken plaatselijk het overwicht te verwerven en bijna-doorbraken tot stand te brengen: in Polen (1915), bij Verdun (1916), aan het Italiaanse front (najaar 1917) en aan het Westfront (nog in het voorjaar van 1918). Maar die dramatische gebeurtenissen op het slagveld moegen ons niet het zicht ontnemen op de onderliggende oorlogslogica: alleen in de strijd tegen Rusland trokken de Centralen aan het langste eind. Aan het Westfront waren de resultaten van 1914 tot in de zomer van 1918 teleurstellend. Ter verklaring valt met name één hoofdfactor te noemen, namelijk de verschillen in militair materieel. Na de zomer van 1916 wist het Britse leger via een gigantische trans-Atlantische aanvoerlijn het Europese slagveld te beïnvloeden en was het nog slechts een kwestie van tijd voordat het her en der door de Centralen tot stand gebrachte overwicht was omgebogen in het tegendeel. De Centrale mogendheden werden in een slijtageslag gesloopt. Hoewel in de laatste dagen van november 1918 nog enigszins weerstand werd geboden, was er vervolgens sprake van een bijna totale ineenstorting. Toen de grootmachten in Versailles bijeenkwamen in een nog niet eerder vertoonde, mondiale samenstelling, waren Duitsland en de bondgenoten uitgeteld. In de daarop volgende maanden werden hun ooit zo fiere legers ontmanteld. Frankrijk en de geallieerden in Midden- en Oost-Europa beheersten het Europese toneel. Maar dit was toch niet meer dan een uitgangspunt, zoals de Fransen heel goed beseften. Op de derde verjaardag van de wapenstilstand, in november 1921, kwam er voor de eerste keer een exclusieve groep leiders bijeen in Washington DC: de vraag was of ze konden instemmen met een nieuwe wereldorde die door Amerika was bepaald en beschreven in ongekend krachtige bewoordingen. Op die Vlootconferentie van Washington werd de macht uitgedrukt in het aantal oorlogsbodems – karig verdeeld en ‘garantsoeneerd’, zoals Trotski spottend opmerkte.²³ Het onduidelijke karakter van ‘Versailles’ was uit den boze, net als de vaagheid van het Grondverdrag van de Volkenbond. De onderlinge verhoudingen inzake de geostrategische macht werden vastgesteld op 10:10:6:3:3. De eerste

twee landen waren Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, die een gelijkwaardige status werd gegund omdat ze de enige echt mondiale grootmachten waren die op zee overal met hun vloten aanwezig waren. Japan kreeg de derde plaats toegewezen omdat het zich als één-oceaanmogendheid beperkte tot aanwezig-zijn in de Stille Oceaan. Frankrijk en Italië moesten genoegen nemen met de Atlantische kusten en de Middellandse Zee. Behalve deze vijf deed telde geen enkel ander land mee. Duitsland en Rusland kwamen niet eens in aanmerking als conferentiedeelnemer. Dit was dan, zo leek het, het resultaat van de Eerste Wereldoorlog: een alomvattende wereldorde, waarin strategische macht nog preciezer was vastgelegd dan vandaag de dag het aantal kernwapens. Het was een omslag in de internationale betrekkingen, vergelijkbaar, zo merkte Trotski op, met de omwenteling die Copernicus tweeweg had gebracht in de middeleeuwse kosmologie.²⁴

De Vlootconferentie van Washington demonstreerde overduidelijk welke krachten de nieuwe wereldorde zouden schragen, maar in 1921 waren er ook al mensen die zich afvroegen of de grote ‘kastelen van staal’ van het dreadnought-tijdperk wel echt de wapens van de toekomst waren. Dergelijke opmerkingen sloegen echter nergens op. Oorlogsschepen waren nu eenmaal, afgezien van hun militaire nut, de kostbaarste en in technologisch opzicht de meest geavanceerde instrumenten ten dienste van de wereldmacht. Alleen de rijkste landen konden het zich veroorloven een oorlogsvloot uit te rusten. Amerika bracht zijn vloot overigens niet eens op de toegestane sterkte. Het was al voldoende dat iedereen besepte dat de mogelijkheid daartoe bestond. De economie was de graadmeter bij uitstek van Amerika’s macht; militaire macht was slechts een bijproduct. Ook Trotski zag dat in, en hij wilde dat ook maar al te graag in cijfers uitdrukken. In een tijdperk waarin er sprake was van zware internationale concurrentie, hield men zich graag bezig met de duistere kunst van vergelijkende economische analyses. In 1872, zo oordeelde Trotski, ontliepen de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk elkaar qua bruto nationaal inkomen (bni) niet zo veel: dat schommelde tussen dertig en veertig miljard dollar. Vijftig jaar later was er duidelijk sprake van enorme verschillen. Duitsland was er na de Eerste Wereldoorlog op achteruitgegaan; het was armer, zo meende Trotski, dan in 1872. ‘Frankrijk [daarentegen] is ongeveer twee keer zo rijk (68 miljard), net als Engeland (89 miljard), maar het vermogen van de Verenigde Staten wordt geschat op 320 miljard dollar’.²⁵ Die cijfers waren een slag in de lucht, maar wat niemand betwistte was dat de Britse overheid, ten tijde van de Vlootconferentie in Washington (no-

Figuur 1. Het bbp van wereldrijken (koopkrachtpariteit – KKP – in dollars van 1990).

vember 1921), voor 4,5 miljard dollar in het krijt stond bij de Amerikaanse belastingbetaler; Frankrijk was Amerika 3,5 miljard dollar schuldig en Italië 1,8 miljard. De betalingsbalans van Japan verslechterde aanzienlijk en het land hoopte op steun van J.P. Morgan. Tegelijkertijd werden tien miljoen hongerlijdende inwoners van de Sovjet-Unie in leven gehouden door Amerikaanse noodhulp. Nooit eerder had een mogendheid wereldwijd zo veel economische macht bezeten (figuur 1).

Als we moderne statistische methoden toepassen om de ontwikkeling van de wereldeconomie vanaf de negentiende eeuw te traceren, dan is het in twee stukken te verdelen verhaal duidelijk.²⁶ Vanaf het begin van de negentiende eeuw was het Britse Rijk de grootste economische entiteit in de wereld, maar ergens in 1916, het jaar van Verdun en de Somme, werd het Britse Rijk qua gezamenlijk bni voorbijgestreefd door de Verenigde Staten van Amerika. Vandaar dat de Amerikaanse economische macht, tot aan het begin van de eenentwintigste eeuw, wel eens de bepalende factor kan zijn geweest bij de totstandkoming van de nieuwe wereldorde.

Het is altijd verleidelijk geweest, zeker bij Britse auteurs, om de negentiende- en twintigste-eeuwse geschiedenis te presenteren als een opvolgingsverhaal, waarin de Verenigde Staten de hermelijnen mantel van de Britse hegemonie als erfstuk hebben overgenomen.²⁷ Dat is vleidend voor Groot-

Brittannië, maar het zet ons wel op het verkeerde been omdat de indruk wordt gewekt dat de problemen die met de wereldorde samenhangen en de maatregelen om ze op te lossen min of meer hetzelfde waren gebleven. Maar de problemen die door de Eerste Wereldoorlog werden opgeworpen, hadden niets gemeen met de moeilijkheden die de Britten, Amerikanen of wie ook eerder waren tegengekomen. Daar stond tegenover dat de Amerikaanse economische macht kwantitatief en kwalitatief van een ander kaliber was dan de Britten ooit zouden realiseren.

Het Britse economische overwicht had zich gemanifesteerd binnen het ‘wereldsysteem’ dat door het imperium was ontstaan; het strekte zich uit van de Caraïben tot de Stille Oceaan en werd nog groter via vrije handel, migratie en kapitaalexport in een enorm ‘informeel rijk’.²⁸ Het Britse Rijk vormde het kader voor de ontwikkeling van alle andere economieën die aan het eind van de negentiende eeuw de steeds verder opschuivende grens van de mondialisering uitmaakten. Toen men te maken kreeg met de opkomst van sterke nationale concurrenten, begonnen hier en daar in het rijk voorstanders van een ‘groter Brittannië’ te ijveren voor de totstandkoming van één enkel, goed afgeschermd economisch blok dat in de plaats moest komen van het nu ontstane, heterogene conglomeraat.²⁹ Dankzij de bij de Britten ingebakken cultuur van vrijhandel zou een bevoordeelde douanebehandeling binnen het imperium echter pas worden ingevoerd tijdens de rampzalige periode van de ‘Grote Depressie’. De Verenigde Staten waren hét voorbeeld voor de voorvechters van ‘meestbegunstiging’ binnen het imperium, maar het Britse Rijk was dat niet. De Verenigde Staten waren ooit begonnen als een onsamenvattend geheel van koloniale nederzettingen, dat aan het begin van de negentiende eeuw was uitgroeid tot een uitgestrekt, zeer goed tot een eenheid te vormen rijk. In tegenstelling tot het Britse Rijk trachtte de Amerikaanse republiek haar nieuwe gebieden in het westen en zuiden meteen onder te brengen in het federale bestel. Gezien de bestaande tweedeling in de oorspronkelijke, in de achttiende eeuw ontworpen maatschappijstructuur – aan de ene kant het noorden met zijn vrije burgers en aan de andere kant het zuiden met zijn slavenarbeid – was dat vragen om moeilijkheden. In 1861, nog geen honderd jaar na de geboorte van de natie, stortte dit snel uitdijende, intern verdeelde bestel in en volgde een verschrikkelijke burgeroorlog. Vier jaar later was de Unie gered, maar wel tegen een prijs die verhoudingsgewijs net zo hoog was als die welke door de belangrijkste strijdende partijen in de Eerste Wereldoorlog betaald zou worden. In 1914, iets meer dan vijftig jaar na het begin van de burgeroorlog, bestond de Ameri-

kaanse politieke klasse uit mannen die in hun jeugd voor hun verdere leven getekend waren door het bloedvergieten. Wat er bij de vredespolitiek van Woodrow Wilsons Witte Huis op het spel stond, valt alleen te begrijpen als we bedenken dat de 28e president van de Verenigde Staten leiding gaf aan het eerste kabinet van zuidelijke Democraten dat sinds de Afscheiding het land regeerde. Hun eigen opkomst zagen ze als een blijk van de verzoenende opstelling van blank Amerika en van de heroprichting van de Amerikaanse natiestaat.³⁰ Er was een verschrikkelijk hoge prijs betaald, maar Amerika had zich getransformeerd tot iets wat ongekend was. Er was niet langer sprake van een rijk dat zich, onverzadigbaar, in westelijke richting uitbreidde, maar ook Thomas Jeffersons neoklassieke ideaal van een ‘stad op een heuvel’ (de voorbeeldige samenleving) was niet aan de orde. Hier was iets tot stand gebracht dat volgens de geijkte politieke theorie onmogelijk was: een stevig verankerde federale republiek ter grootte van een continent, een bovenmaatse natiestaat. Dankzij de markten, transportroutes en communicatienetwerken van het wereldwijde Britse Rijk groeide de Amerikaanse binnenlandse economie tussen 1865 en 1914 harder dan ooit eerder in de geschiedenis was vertoond. Nu het land het aan de kust van de twee grootste oceanen voor het zeggen had, maakte het als enige aanspraak op het uitoefenen van mondiale invloed – iets waartoe het ook bij machte was. Wanneer men de Verenigde Staten echter kenschetst als de erfgenaam van de hegemoniale mantel van Groot-Brittannië, dan neemt men de zienswijze over van degenen die in 1908 nog steeds over het T-model van Henry Ford praatten als het ‘rijtuig zonder paard’. Die kwalificatie was op zich niet verkeerd, maar wel hopeeloos achterhaald. Het ging hier niet om ‘erfopvolging’, maar om een paradigmaverschuiving, waarbij de Verenigde Staten een geheel andere opvatting gingen huldigen ten aanzien van het fenomeen wereldorde.

In dit boek zal veel aandacht worden besteed aan Woodrow Wilson en zijn opvolgers, maar het belangrijkste onderwerp is gemakkelijk aan te geven: doordat Amerika zich had ontwikkeld tot een natiestaat met wereldwijde invloed – via een agressieve, op het continent gerichte expansiedrift, waarbij men overigens conflicten met andere grootmachten had weten te vermijden – openden zich andere strategische perspectieven dan voor de oude grote mogendheden als Groot-Brittannië, Frankrijk en de sinds kort opgekomen concurrenten – Duitsland, Japan en Italië. Aangezien Amerika het wereldtoneel aan het eind van de negentiende eeuw betrad, besepte het al gauw dat het er belang bij had een eind te maken aan de intense rivaliteiten tussen de naties, die vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw

het tijdperk van wereldwijd imperialisme hadden gekenmerkt. Het is waar dat Amerika's politieke klasse in 1898 nog een geestdriftige poging tot overzeese expansie had ondernomen tijdens de Spaans-Amerikaanse Oorlog, maar na geconfronteerd te zijn met de harde werkelijkheid van het imperialistische bestuur op de Filippijnen, bekoelde dat enthousiasme al snel en kreeg een logischer strategisch uitgangspunt de overhand. Amerika kon zich niet verre houden van de wereld van de twintigste eeuw. Het streven naar een omvangrijke marine was het voornaamste element van de Amerikaanse militaire strategie, totdat de strategische luchtmacht zich aandiende. Amerika zorgde ervoor dat de buurlanden in het Caraïbisch gebied en Midden-Amerika zich 'keurig' gedroegen en dat werd vastgehouden aan de Monroe-doctrine – die barrière tegen bemoeienis van buitenaf met het westelijke halfrond. Andere mogendheden mochten er geen voet aan de grond krijgen. Amerika voerde ter bescherming van zijn macht het aantal bases en aanlegplaatsen op. Wat de Verenigde Staten konden missen als kiespijn was een ratjetoe van slecht bij elkaar passende, problemen veroorzakende, dure koloniale bezittingen. Op dat essentiële punt verschilden de continentale Verenigde Staten volstrekt van Groot-Britannië met zijn zogenaamde 'liberale imperialisme'.³¹

De ratio achter de Amerikaanse macht werd tussen 1899 en 1902 neergelegd in de drie 'Nota's' van de minister van Buitenlandse Zaken, John Hay, waarin de zogeheten 'open-deurpolitiek' werd geformuleerd. Als basis van een nieuwe wereldorde hanteerden die 'Nota's' een bedrieglijk simpel uitgangspunt dat echter verreikende consequenties had: voor iedereen moesten goederen en kapitaal bereikbaar zijn.³² Het is van belang duidelijk te maken wat die 'Nota's' niet behelsden. Zo was de open-deurpolitiek geen pleidooi voor vrije handel. Van de grote economieën was Amerika het meest protectionistische land. Ook omarmden de Verenigde Staten niet het concurrentieprincipe omdat dit niet in hun belang was. Wanneer de deur eenmaal geopend was, had men er alle vertrouwen in dat de Amerikaanse exporteurs en bankiers de concurrentie de baas zouden kunnen. Op den duur zou de open-deurpolitiek ondermijnend werken in de koloniën, waar alleen de Europeanen zaten. Overigens hadden de Verenigde Staten er geen belang bij te morrelen aan de koloniale rassenhiërarchie of de op 'kleur' gebaseerde scheidslijnen in de wereld te doorbreken. Handel en investeringen waren gebaat bij orde en rust – niet bij revolutie: waar de strategie van de Amerikanen zich met nadruk op richtte, was het afschaffen van een vorm van imperialisme; dan ging het hun niet om het veel producerende, koloniale verlengstuk van een land of

om de racistische heerschappij van blanken over gekleurde mensen, maar wel om de ‘zelfzuchtige’, moordende concurrentie van Frankrijk, Groot-Brittannië, Duitsland, Italië, Rusland en Japan: die dreigde die ene wereld op te splitsen in afzonderlijke interessesferen.

De oorlog zou van president Woodrow Wilson een mondiale beroemdheid maken; hij werd bejubeld als een groot profeet van het liberaal-internationalisme, die daarvoor baanbrekend werk verrichtte. Toch bestonden de hoofdpunten van zijn programma uit voorspelbare uitwerkingen van de open-deurratio achter de Amerikaanse macht. Wilson was voor internationale arbitrage, vrijheid van de scheepvaart op zee en afschaffing van alle barrières in het handelsverkeer. Hij wilde dat de Volkenbond een eind maakte aan de onderlinge naijver van de imperialistische landen. Het was een antimilitaristisch, postimperialistisch programma voor een land dat zich bewust was van de invloed die het wereldwijd, van een afstand, kon uitoefenen op basis van ‘zachte macht’ – dat wil zeggen via zijn economie en ideologie.³³ Waar men zich echter te weinig rekenschap van gaf is dat Wilson bereid was heel ver te gaan met dit tegen alle varianten van Europees en Japans imperialisme gerichte programma van Amerikaanse hegemonie. We zullen in de beginhoofdstukken van dit boek laten zien dat Wilson, toen hij Amerika in 1916 de hoofdrol liet vertolken op het toneel van de wereldpolitiek, zich voornam ervoor te zorgen dat in de Eerste Wereldoorlog niet de ‘goede’ kant zou winnen – sterker nog: dat geen enkele partij zou winnen. Hij kante zich tegen openlijke samenwerking met de Entente en deed ook zijn uiterste best om een escalatie van de oorlog, waarop Londen en Parijs uit waren en waarvoor ze Amerika aan hun zijde hoopten te krijgen, te voorkomen. Alleen een ‘vrede zonder overwinning’ – een doelstelling die hij in januari 1917 in een verrassende toespraak tot de Senaat bekendmaakte – zou kunnen bewerkstelligen dat de Verenigde Staten zich ontpopten tot de onomstreden arbiter in mondiale aangelegenheden. In dit boek wil ik aantonen dat dit tot in de jaren dertig de hoofddoelstelling van Wilson en zijn opvolgers is gebleven, ondanks het zich al in het voorjaar van 1917 aftekende fiasco van dat beleid en ondanks Amerika’s toetreding-tegen-heug-en-meug tot de Eerste Wereldoorlog. Hierin ligt ook het antwoord besloten op de volgende vraag: als de Verenigde Staten zo gespist waren op de totstandkoming van een open-deurwereld en als ze echt zo geweldig veel middelen tot hun beschikking hadden om dat doel te bereiken, waarom ging alles dan toch zo hopeloos mis?